

Multiculturalisme en Europees privaatrecht

Citation for published version (APA):

Smits, J. M. (2000). Multiculturalisme en Europees privaatrecht: een pleidooi. *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht*, 17, 289-292.

Document status and date:

Published: 01/01/2000

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Multiculturalisme en Europees privaatrecht: een pleidooi

J.M. Smits*

1. Een publiek debat zonder juristen

Hoewel in Nederland een intellectueel debat zelden in de publieke opinie wordt uitgevochten, waren wij de afgelopen maanden toch getuige van een dergelijke discussie. Naar aanleiding van een artikel van Paul Scheffer in een landelijk dagblad¹ barstte een ware strijd los over de vraag of in Nederland een etnische onderklasse is ontstaan die is geïsoleerd van de rest van de Nederlandse samenleving. Scheffer verdedigde dat dit het geval is en dat – na de sociale kwestie van de negentiende eeuw – thans een nieuwe tweedeling bestaat in Nederland tussen enerzijds ‘private rijkdom’ (vooral bij de autochtone Nederlanders) en anderzijds ‘publieke armoede’ (met name bij de nieuwe allochtone onderklasse van thans al anderhalf miljoen mensen).

Scheffers artikel riep veel reacties op, maar – opvallend genoeg – niet zozeer bij juristen. Ook de beoefenaars van het burgerlijk recht mengden zich niet in het debat. Dit is des te opvallender nu Scheffer in zijn geruchtmakende bijdrage expliciet verwees naar rechtspraak als een van de terreinen waar het ontstaan van een nieuwe onderklasse tot ‘enorme aanpassingsproblemen’ zou leiden. In dat verband noemde hij de Islamitische wet met voor ons land soms onaanvaardbare rechtsgevolgen op het terrein van huwelijks- en erfrecht. Ook poneerde Scheffer: ‘Onze wetten zijn helemaal niet neutraal en toch willen we die niet heroverwegen met het oog op de veranderde samenstelling van de bevolking’.

Hoe moet Scheffers betoog vanuit een privaatrechtelijk gezichtspunt worden geduid? Wat moet de reactie zijn van het privaatrecht op de door Scheffer aangesneden problematiek? In dit tijdschrift – dat zich immers richt op het burgerlijk recht in de brede zin des woords – kan die vraag goed aan de orde komen. Mijn reactie geef ik vanuit het perspectief van een Europees privaatrecht: Scheffers empirische vaststelling dat in Nederland een niet geïntegreerde ‘onderklasse’ is ontstaan, geldt immers evenzeer voor veel andere Europese landen.² Wat de reactie daarop moet zijn van het recht, kan juist in het kader van een programmatische discipline als het Europees privaatrecht (immers vooral gericht op hoe het recht *zou moeten zijn*) aan de orde komen. Bovendien: bij de eenwording van privaatrecht in Europa speelt exact hetzelfde vraagstuk als waar Scheffer over spreekt, maar dan niet ten aanzien van regels van diverse bevolkingsgroepen *binnen Nederland*, maar ten aanzien van de nationale regels *in Europa*: in hoeverre moeten deze uiting zijn van Europese diversiteit of daarentegen slechts één uniforme cultuur weerspiegelen? In die zin hebben juist de Europese privatisten misschien wel iets te zeggen over het door Scheffer aangesneden probleem. Ik pleit in het onderstaande voor een burgerlijk recht dat veel meer onderscheid maakt tussen diverse (Europese) sociaal-culturele groepen dan dat het de relevante juridische onderscheidingen langs nationale grenzen legt.

2. Privaatrecht in de Europese landen: regels voor een *nationale* omgeving

---

* Hoogleraar Europees Privaatrecht, Universiteit Maastricht.

¹ Paul Scheffer, Het multiculturele drama, NRC Handelsblad 29 januari 2000. Het artikel en de reacties daarop zijn te vinden op <http://www.nrc.nl/w2/lab/multicultureel/inhoud.html>.

² Vgl. <http://www.nrc.nl/w2/lab/multicultureel/buitenland.html>.

Wie zegt dat het privaatrecht in de landen van de Europese Unie thans grotendeels *nationaal* van aard is, poneert een gemeenplaats. Maar wat betekent dat eigenlijk: nationaal? Meestal wordt hieraan slechts die betekenis gehecht dat het recht afkomstig is van de nationale wetgever en nationale hoogste rechter en ook om die reden gelding heeft. Zo beschouwd, kan diezelfde regel door de simpele invoering door een Europees orgaan worden opgelegd aan de Europese lidstaten en daar voortaan dezelfde functie vervullen, maar dan met een territoriaal veel groter toepassings-terrein. Ik meen echter dat hiermee voorbij wordt gezien aan nog *een andere manier* waarop regels nationaal van aard zijn. Veel van de huidige Nederlandse, Franse, Duitse en andere nationale Europese regels zijn namelijk gevormd door hun nationale *omgeving*. Zij zijn afgestemd op de sociale, culturele en economische omgeving van het land in kwestie. Ter illustratie noem ik de redelijkheid en billijkheid in civil law en common law.

Dat de norm van de redelijkheid en billijkheid in het Engelse recht een veel kleinere betekenis heeft dan in continentaal Europa hangt direct samen met de verschillende economische omgeving: Teubner³ heeft er op gewezen dat het op het continent bestaande produktieregime van een 'business-coordinated market economy', met grote nadruk op samenwerking tussen de diverse actoren in de economie, maar ook autonomie voor diezelfde actoren (zoals werknemers en leveranciers), de behoefte opriep van een rechter die plichten tot samenwerking aannam op grond van redelijkheid en billijkheid. De in Engeland bestaande 'liberal market economy' met weinig noodzaak tot samenwerking op lange termijn enerzijds, maar wel een externe regulering door de overheid anderzijds, kon de norm van redelijkheid en billijkheid goed ontberen. Veel meer regels zijn ook op *deze* manier nationaal. Zonder hier in te willen gaan op de ingewikkelde verhouding tussen nationale cultuur, economie, sociale constellatie en recht, is zonneklaar dat deze grootheden sinds de opkomst van de natie-staat steeds meer met elkaar verbonden zijn geraakt.

Wat betekent deze bepaaldheid van regels door de nationale omgeving voor het 'multiculturele drama'? Opvallend is hoezeer Scheffer als niet-jurist weet scherp te stellen op de kern van het probleem: ons recht is niet neutraal. Door de aanpassing aan de nationale omgeving is het afgestemd op wat de nationale heersende klasse als juist en rechtvaardig beschouwt. Dat is geen communistisch manifest, maar een vaststelling van wat feitelijk zo is. Gebondenheid aan de overeenkomst tenzij dat in aperte strijd komt met redelijkheid en billijkheid, de mogelijkheid om geleden schade zoveel mogelijk af te wentelen op anderen, de scheiding van Kerk en Staat, een gelijke behandeling van man en vrouw voor het erfrecht, een grote bescherming van private eigendom, dat alles mag men verworvenheden van de vooruitgang en van het moderne Westerse recht noemen, zij worden niet door iedereen gedeeld.

Enerzijds niet *door Nederlanders onderling* omdat sociaal-economische verhoudingen soms anders zijn dan waar ons recht impliciet van uit gaat. Om wederom het contractenrecht als voorbeeld te nemen: onze regels zijn daar zeker niet optimaal geschikt voor de regeling van *iedere* contractuele verhouding. Eerder lijken zij een zwak compromis tussen tegenstrijdige belangen, enerzijds dat van commerciële partijen die behoefte hebben aan een in beginsel absolute gebondenheid aan de overeenkomst, anderzijds zwakke deelnemers aan het rechtsverkeer die dienen te worden beschermd via mechanismen als de beperkende werking van de redelijkheid en billijkheid. Slechts één algemeen contractenrecht hebben getuigt dan van weinig inzicht in de diversiteit van de huidige sociaal-economische verhoudingen. In compromis-land Nederland verbaast dat echter niet: liever een bloedeloos algemeen contractenrecht dan de conflicten aan de oppervlakte laten komen en diversiteit een kans geven.⁴

---

³ Gunther Teubner, Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends Up in New Divergences, 61 MLR (1998), p. 11, 24 v.

⁴ Voor een uitgebreide uitwerking van deze stelling zie J.M. Smits, Eenheid en verscheidenheid in het contractenrecht, preadvies, 27 Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie & Rechtstheorie (1998), p. 10 v.

Anderzijds ook niet binnen de kring van de *in Nederland woonachtigen*. Hierop doelt ook Scheffer. De allochtone minderheid zal wel zeer vaak behoren tot de zwakke partij in sociaal-economische zin, maar *ook* niet alle 'Westerse' inzichten delen over wat rechtvaardig is. En dat geldt stellig niet alleen voor het familierecht. De idee dat 'contract is contract', maar ook dat schade die wordt geleden door de onrechtmatige daad van een ander op andere wijze moet worden tegemoet getreden dan door het instellen van een vordering in rechte, doet in Islamitische kring meer opgeld dan in de heersende, door de cultuur van het Avondland beïnvloede, rechtsopvatting. Zo kwam mij onlangs het volgende geval ter ore. Een Marokkaan kocht van een landgenoot een tweedehands-auto. De verkoper had bij Allah gezworen dat de auto geen gebreken had, waarna de koper de auto zonder verdere inspectie kocht. Toen de auto toch gebreken bleek te hebben en de koper een beroep deed op dwaling, honoreerde de rechter dit beroep niet: de koper had volgens hem wel degelijk een onderzoeksplicht. De reactie van de koper daarop was opmerkelijk: *uiteraard* had hij geen onderzoek gedaan: de verkoper had immers bij Allah gezworen en dat doet een moslim alleen als hij 100% zeker is van zijn zaak. Enige twijfel behoeft de koper dus niet te hebben.⁵

Nu kan worden tegengeworpen dat dit voorbeeld een incident is en dat het gebruik van de Nederlandse privaatrechtelijke regels in allochtone verhoudingen tot op heden tot weinig problemen lijkt te hebben geleid. Mijns inziens is dit echter schijn. Het privaatrecht regelt de verhoudingen tussen burgers onderling; dit betekent dat burgers zich in dat privaatrecht moeten kunnen herkennen. Dat het huidige privaatrecht de bestaande interculturaliteit tot nog toe aankon, kan mijns inziens enkel worden toegeschreven aan het feit dat door allochtonen grotendeels geen gebruik is gemaakt van het Nederlands privaatrecht. Als dat waar is, is dat zorgwekkend voor een privaatrecht dat beoogt om van alle personen in Nederland de verhoudingen te regelen, maar waarmee kennelijk een substantieel deel van de Nederlandse bevolking zich niet kan identificeren. In dit opzicht schept de door Scheffer gesignaleerde tweedeling ook een werkelijk *nieuw* probleem. Zelfs in tijden van groot sociaal conflict in Nederland – de sociale strijd in de negentiende eeuw, de jaren '60 van de twintigste eeuw – was er altijd nog het Nederlanderschap als samenbindend element.⁶ Het privaatrecht voldeed voor alle bij die conflicten betrokken partijen. De weerslag van die sociale conflicten vinden we dan ook uitgebreid terug in het privaatrecht van deze perioden. Thans lijkt dit anders. Dat roept de vraag op op welke wijze het privaatrecht het hoofd kan bieden aan deze uitdaging.

De behoefte aan een anders georiënteerd privaatrecht is er om nog een andere reden. Waar het 'interculturele drama' noopt tot het trachten recht te doen aan diversiteit tussen diverse bevolkingsgroepen *binnen Nederland*, daar vraagt de Europeanisering van het privaatrecht om een rekening houden met de verschillende Europese rechtssystemen. Volledige uniformiteit lijkt immers uitgesloten.⁷ Waar *mentalités* zelfs op onoverbrugbare wijze verschillen – zoals volgens sommigen het geval is met de civil law en de common law⁸ – is de vraag hoe met de bestaande verschillen om te gaan en toch zoveel mogelijk eenheid van recht te bewerkstelligen. Beide vragen kunnen van één gemeenschappelijk antwoord worden voorzien.

3. Privaatrecht in Nederland en Europa: een pluralistische benadering

---

⁵ Met dank aan Susan Rutten, die mij dit voorbeeld aan de hand deed.

⁶ Scheffer, o.c., wijst er - in navolging van Lijphart - op dat ondanks het bestaan van de verschillende zuilen er 'één dak' was in de vorm van het Nederlanderschap.

⁷ Vgl. Jan M. Smits, *The Good Samaritan in European Private Law*, oratie Maastricht 2000, Deventer 2000, *passim* (de uitgesproken Nederlandse versie is te vinden op <http://www-edocs.unimaas.nl>) en dez., *Europees privaatrecht in wording*, Antwerpen-Apeldoorn 1999, p. 271 v.

⁸ Met name Pierre Legrand, *Against a European Civil Code*, 60 MLR (1997), p. 44 v. en dez., *Le Droit Comparé*, Paris 1999, *passim*.

Een privaatrecht waarin iedere inwoner van Europa zich kan herkennen, kan niet worden gebouwd op een nationale grondslag. Dat privaatrecht moet noodzakelijkerwijs pluralistisch zijn. Nu is pluralisme een term die tegenwoordig te pas en te onpas en in velerlei context wordt gebruikt.⁹ Zo bestaat respectievelijk een religieus, etnisch en politiek pluralisme indien diverse godsdiensten, etnische groepen en politieke overtuigingen binnen één staat worden erkend (in tegenstelling tot de absolute eenheidsstaat met één godsdienst, één volk en één politieke partij). Anderen spreken van een cultureel pluralisme of van een waardenpluralisme.¹⁰ Rechtspluralisme betekent dat verschillende rechtsstelsels op hetzelfde moment naast elkaar bestaan. Zo kunnen strafrecht en tuchtrecht of *common law* en *equity* naast elkaar staan, maar ook kunnen verschillende bevolkingsgroepen hun eigen recht hebben binnen één staat.¹¹

Ik pleit nu voor een pluralisme van verschillende rechtsstelsels binnen Europa. Enerzijds biedt dat een oplossing voor de door onder meer Legrand gesignaleerde - soms onoverbrugbare - verschillen tussen civil law en common law, anderzijds ook voor de mate van herkenbaarheid van het recht voor minderheden. Waar de verschillen tussen Engels recht en continentaal-Europees recht inderdaad onoverbrugbaar zijn, moet niet worden getracht om die door het vervaardigen van beginselen te overbruggen; dat is tot mislukken gedoemd.¹² En indien het privaatrecht van een allochtone minderheid of dat van de consumenten anders is dan het privaatrecht van commercieel handelende partijen, moet evenmin worden getracht om die verschillen uit te wissen door een abstracte grote gemene deler op te stellen. Dat veronderstelt namelijk vergelijkbaarheid van die verschillende rechtsstelsels, terwijl nu juist essentieel is voor het pluralisme dat een gemeenschappelijke noemer ontbreekt: verscheidenheid is onvermijdelijk omdat concepties over wat goed en is wat fout, divers zijn. Was het vroeger nog 'a sign of failure, evidence that mistakes have been made somewhere by someone',¹³ indien diversiteit resulteerde, thans wordt aanvaard dat binnen het concept van de verdelende rechtvaardigheid nog een hele variëteit aan oplossingen bestaat. Rechtvaardigheid is pluralistisch, of zoals de vooraanstaande rechtsfilosoof Michael Walzer dat zegt:¹⁴

'There is no single set of primary or basic goods conceivable across all moral and material worlds – or, any such set would have to be conceived in terms so abstract that they would be of little use in thinking about particular distributions'.

Het privaatrecht moet zich hiervan rekenschap geven. Binnen Nederland is heel goed denkbaar dat verschillende privaatrechtsstelsels naast elkaar komen te bestaan. Al eerder pleitte ik voor een contractenrecht van de handelsmoraal naast een contractenrecht van de sociale rechtsstaat.¹⁵ Ook Teubner deed onlangs een suggestie in die richting door autonomie van diverse sociaal-economische groepen te bepleiten langs niet nationale lijnen, maar langs lijnen van produktieregimes.¹⁶ Op diezelfde pluralistische grondslag kan ook een privaatrecht van bepaalde allochtone minderheden tot ontwikkeling komen. Hoe zou de integratie van minderheden 'met behoud van eigen identiteit' (zoals door de Nederlandse regering gepraktiseerd) kunnen worden

⁹ Zie voor een uitgebreider bespreking Smits, 27 R & R (1998), o.c., p. 32 v.

¹⁰ Joseph Raz, *The Morality of Freedom*, Oxford 1986, p. 395 v.

¹¹ Zie algemeen Alis Koekkoek, *Pluralisme en grondrechten van sociale organisaties*, in: Kummeling en Van Bijsterveld (red.), *Grondrechten en zelfregulering*, Deventer 1997, p. 51 v. en de bijdragen aan Huls en Stout (red.), *Recht in een multiculturele samenleving*, Zwolle 1993. G.W. Mincke, *Privaatrecht en pluralisme*, oratie Maastricht 1992, Deventer 1992, lijkt pluralisme meer als synoniem van liberalisme te zien.

¹² Smits, *The Good Samaritan in European Private Law*, o.c.

¹³ David Archard (ed.), *Philosophy and Pluralism*, Cambridge 1996, p. 1.

¹⁴ Michael Walzer, *Spheres of Justice*, New York 1983, p. 8.

¹⁵ Smits, 27 R & R (1998), o.c., p. 32 v.

¹⁶ Teubner, o.c., p. 31.

verwezenlijkt indien Marokkaanse of Turkse inwoners van Nederland de noodzaak voelen om naar hun land van herkomst terug te keren om daar voor hen belangrijke zaken des levens als huwelijk en echtscheiding te beleven? Dat het privaatrecht deel is van die eigen identiteit behoeft weinig betoog.

Aldus ontstaat op pluralistische basis in zowel Nederland als Europa een privaatrecht dat recht doet aan de verscheidenheid van culturen waaruit Europa is opgebouwd, een verscheidenheid die volgens sommigen zelfs tot de essentie van Europa behoort.¹⁷ Als dat zo is, moeten nationaal en Europees privaatrecht daarvan getuigenis afleggen.

4. Concrete stappen naar een pluralistisch privaatrecht

Hoe nu concreet tot een pluralistisch ('multicultureel' geheten voor zover het gaat om allochtone minderheden) privaatrecht te komen? Ik bespreek eerst een weg die daartoe bij uitstek ongeschikt lijkt, vervolgens de houding die nodig is van nationale rechters in Europa en ten slotte het lichtend voorbeeld dat de Engelse *Privy Council* in dit opzicht vormt.

Uit het bovenstaande zal reeds duidelijk zijn geworden dat ik weinig geloof in het nut van vervaardigen en vervolgens invoeren van algemene beginselen (meestal *Principles* geheten) die alle Europese rechtssystemen gemeen hebben. Hoewel deze benadering onder Europese privatisten aan populariteit wint,¹⁸ is een van haar grootste nadelen dat de thans bestaande rechtsverscheidenheid in Europa daarmee in het geheel niet wordt weergegeven. Bovendien worden de beginselen gebaseerd op de Westerse rechtssystemen, niet op ook het recht van wat Scheffer noemt de allochtone 'achterblijvers en kanslozen'. Een Europees privaatrecht kan mijns inziens beter worden gerealiseerd op de basis van subsidiariteit. Die zou niet enkel een politieke decentralisatie moeten inhouden (zoals binnen de Europese Unie reeds het geval is), maar óók een *juridische*: aan de diverse sociale, economische en culturele groepen binnen Europa dient autonomie toe te komen bij het regelen van hun eigen verhoudingen. Thans is die autonomie in het privaatrecht vaak verborgen achter open normen. Niet neutralisering van conflicten door compromis-oplossingen te zoeken (en de *Principles*-projecten zijn daarvan een uitstekend voorbeeld), maar de conflicten aan de oppervlakte laten komen leidt uiteindelijk tot het beste Europees privaatrecht.

Dit impliceert wel dat aan de nationale rechters in Europa een belangrijke rol toekomt. Zij zijn bij uitstek in staat tot het creëren van een pluriform privaatrecht omdat zij enerzijds moeten worden geacht de rechtscultuur (waarin begrepen sociale en economische factoren) van de voor hen optredende procespartijen te onderkennen, anderzijds moeten trachten die rechtscultuur af te zetten tegen het vigerende privaatrecht. Dat leidt, tenminste bij rechters die niet vluchten in vage formuleringen, tot een blootleggen van nieuwe breuklijnen en aldus tot het gewenste pluralisme. Uiteraard dienen rechters dan wel een zekere mate van judicieel activisme ten toon te spreiden en niet volstaan met het toepassen van puur nationaal recht, zoals zij sinds het begin van de negentiende eeuw hebben gedaan. Zij moeten, met andere woorden, niet iedere zaak begrijpen in het licht van het nationaal privaatrecht, maar zich tevens verdiepen in andere rechtsculturen. De nationale hoogste rechters moeten hier het voortouw nemen. Verbazingwekkend vind ik in dit verband dat de scheidend President van de Nederlandse Hoge Raad onlangs – alsof dat vanzelf spreekt – meldde dat rechtsvorming niet de belangrijkste taak is van de Hoge Raad: 'de Hoge Raad is – en blijve zolang mogelijk – in de eerste plaats *rechter* in laatste aanleg. Hij is er voor partijen.'¹⁹ Met zo een opvatting blijft het Nederlands recht

---

¹⁷ Derrida, *l'Autre Cap*, Paris 1991.

¹⁸ Ik wijs op de *Principles of European Contract Law* en de *Principles of European Trust Law*.

¹⁹ S.K. Martens, De grenzen van de rechtsvormende taak van de rechter, 75 NJB (2000), p. 754.

waarschijnlijk zoals het thans is: afgestemd op een nationale omgeving en met onvoldoende aandacht voor essentiële verschillen tussen diverse groepen justitiabelen. Meer visie lijkt nodig.

De Engelse *Privy Council* – de hoogste rechter voor *Commonwealth*-zaken – is in dit verband een lichtend voorbeeld. Deze hoogste rechter moet zich rekenschap geven van de grote verscheidenheid aan sociaal-economische verhoudingen binnen het voormalige Britse wereldrijk. Dat het louter toepassen van een uniform ‘Brits’ recht aan die verscheidenheid recht doet, is weinig waarschijnlijk. In 1996 deed de *Privy Council* een uitspraak die dit inzicht expliciet tot uitgangspunt nam. In *Invercargill City Council v. Hamlin*²⁰ aanvaardde de hoogste rechter dat er niet één common law is, maar dat dit kan verschillen al naar gelang de verschillende ‘general patterns of socio-economic behaviour’. In casu werd een Engelse regel inzake *negligence* niet van toepassing geacht in Nieuw-Zeeland en overwoog Lord Lloyd of Berwick dat ‘the ability of the common law to adapt itself to the differing circumstances of the countries in which it has taken root, is not a weakness, but one of its great strengths’.²¹ Deze houding zou niet enkel ten aanzien van verschillende landen, maar ook ten aanzien van verschillende sociaal-economische of cultureel bepaalde groepen binnen één land (of binnen Europa) kunnen worden ingenomen.

5. Ten slotte

De conclusie kan kort zijn: met het verdwijnen van de natie-staat als ijkpunt voor wat het recht in een bepaald gebied moet zijn, is ook het nationaal privaatrecht gedoemd om te verdwijnen. Zowel de aanwezigheid van allochtone minderheden als Europeanisering nopen tot herbezinning op de toekomst van ons privaatrecht. In het voorafgaande werd op bondige wijze gepleit voor een heroriëntering langs sociale, culturele en economische lijnen in plaats van langs nationale. Maar ik meen dat belangrijker dan mijn concrete invulling is dat het betoog van Scheffer ook aan privatisten de ogen moet openen voor de dreiging van een nieuwe onderklasse, deels ook *veroorzaakt* door het nationale karakter van ons privaatrecht. In dat opzicht is mijn pleidooi vooral gericht op het aanzwengelen van een discussie die te belangrijk is om aan rechtstheoretici te worden overgelaten.

---

²⁰ *Invercargill City Council v. Hamlin*, [1996] 2 WLR 367, [1996] AC 264.

²¹ *Invercargill City Council v. Hamlin*, [1996] 2 WLR 367, op p. 376.